

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2018-2-131-137>

Ш. Б. Давлатов, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Університету митної справи та фінансів

І. С. Коновальчук, студент групи П15-2
юридичного факультету
Університету митної справи та фінансів

В. І. Летучий, студент групи П15-2
юридичного факультету
Університету митної справи та фінансів

МАТЕРІАЛЬНИЙ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ

Інститут кримінальної відповідальності є одним із базових інститутів кримінального права. Великого значення набуває проблема визначення особливостей притягнення особи до кримінальної відповідальності, оскільки саме кримінальна відповідальність є необхідним засобом забезпечення законності та здійснення охорони правопорядку від посягань із боку будь-яких осіб, безпосередньо впливає на долю осіб, які до неї притягаються.

Ключові слова: інститут кримінальної відповідальності, кримінальна відповідальність, кримінальне покарання, момент притягнення особи до кримінальної відповідальності, інститут презумпції невинуватості.

S.B. Davlatov, I. S. Konovalchuk, V. I. Letuchy. Material and procedural aspects criminal liability in the context of the presumption of innocence

The Institute of Criminal Liability is one of the basic institutes of criminal law. Of particular importance is the problem of identifying the features of bringing a person to criminal liability, since it is precisely that criminal responsibility is the necessary means to ensure the law fullness and implementation of law and order protection against attacks by any individuals and directly affects the share of persons who are attracted to it.

The presence of a large number of views on the institution of criminal liability is due, in particular, to the lack of a legal definition of criminal liability. However, in any case, it is necessary to understand what is a criminal responsibility and when it comes, because the correct understanding of responsibility is important both in the social, political and legal sense, plays an important role for the scientific development of the problem of individual rights, subjective rights to improve the legislation in this area, to increase the responsibility of state bodies, public organizations, and officials for their responsibilities. Given the lack of a unified view of what constitutes criminal responsibility and when the person should be regarded as being drawn to it, the issue of criminal liability remains relevant and requires constant analysis and research.

The purpose of the paper is to carry out an analysis of the theoretical foundations of criminal responsibility, in particular, in terms of disclosing its concept, the relation between the concept of criminal liability and the notion of criminal punishment, determining the moment of bringing the person to criminal responsibility and investigating the institution of the presumption of innocence of the person.

Key words: institute of criminal responsibility, criminal liability, criminal punishment, moment of bringing person to criminal responsibility, Institute for the presumption of innocence.

Постановка проблеми. Розбіжність поглядів щодо інституту кримінальної відповідальності зумовлена, зокрема, відсутністю законодавчого визначення останньої. Проте в

© Ш. Б. Давлатов, І. С. Коновальчук, В. І. Летучий, 2018

будь-якому разі необхідно розуміти, що таке кримінальна відповідальність та коли вона настає, адже правильне розуміння відповідальності важливе і в соціальному, і в політичному, і в юридичному аспекті, відіграє велику роль для наукового розроблення проблеми прав особи, суб'єктивних прав для вдосконалення законодавства в цій галузі, для підвищення відповідальності державних органів, громадських організацій, службових осіб за покладені на них обов'язки. З урахуванням відсутності єдиного погляду стосовно того, що саме являє собою кримінальна відповідальність та коли саме особу варто вважати притягнутою до неї, питання кримінальної відповідальності зберігає свою актуальність і потребує подальшого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення кримінальної відповідальності не залишилося поза увагою вчених. Зокрема, теоретичною базою для написання даної статті стали праці таких науковців, як: С. Школа, Т. Ніколаєнко, Ю. Баулін, Я. Брайнін, К. Тихонов, С. Зеленський, С. Братусь та інших.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу теоретичних основ кримінальної відповідальності, зокрема, у частині розкриття її поняття, співвідношення поняття кримінальної відповідальності з поняттям кримінального покарання, визначення моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. 1. *Поняття кримінальної відповідальності.* У кримінальному законодавстві досі відсутнє визначення категорії «кримінальна відповідальність». Думки ж науковців щодо визначення цієї категорії значно різняться.

Так, з одного боку, кримінальна відповідальність розглядається як певне зобов'язання особи, що вчинила злочин. До таких зобов'язань можуть належати: підлягання особи діям кримінального законодавства; відповідальність за поведінку, що розглядається законодавством як злочин; звітувати про вчинення певних дій або бездіяльність; піддаватися заходам державного примусу та кримінальному покаранню.

Інша група вчених-криміналістів не поділяють думку, згідно з якою поняття «кримінальна відповідальність» розглядається як певне зобов'язання. Так, С. Школа вважає, що коли про визначення кримінальної відповідальності говорити з позиції загального і спеціального запобігання злочинам, то не можна не зауважити, що відповідальність для громадян насамперед є не обов'язком зазнати покарання, а можливістю держави (її правом) притягти до неї правопорушника, що дає підстави розглядати кримінальну відповідальність значно ширше, ніж зобов'язання [1, с. 152].

Не варто забувати й про інші погляди стосовно визначення цієї категорії. Так, на думку Т. Ніколаєнко, кримінальна відповідальність розглядається як санкція, є реальним застосуванням (дією) кримінально-правової норми, наслідком якого стає розсудливе рішення стосовно вчинення особою злочину, шляхом негативної оцінки поведінки цієї особи спеціальним органом держави та застосуванням до винної заходів державного примусу [2, с. 117].

Цю ж позицію поділяє Ю. Ткачевський, який зауважує недопустимість ототожнення правової відповідальності та правового обов'язку. Так, правове зобов'язання особи, що засуджена за скоєння злочину, здійснюється в примусовій формі, тобто всупереч волі особи злочинця. Отже, відповідальність означає не зобов'язання нести наслідки вчиненого правопорушення, а саме їх перенесення в стані примусу [3, с. 38].

С. Братусь зазначає, що зміст кримінальної відповідальності полягає саме в примусовому виконанні обов'язку. Тобто, на думку науковця, зобов'язання може бути виконаним чи ні, проти коли настає відповідальність, а саме приводиться в дію апарат примусу, вибір у відповідальній особи відсутній – вона позбавлена можливості уникнути виконання дій, що у своїй сукупності становлять зміст обов'язку, що реалізується [4, с. 103].

Достатньо поширеною є думка, що кримінальна відповідальність – це вимушене несення особою, яка вчинила злочин, осуду від імені держави, а також передбачених Кримінальним кодексом України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами. Необхідно зазначити, що, відповідно до кримінального законодавства України, винна особа підлягає відповідальності за минулу поведінку, тобто за вже вчинене суспільно небезпечне діяння.

На наш погляд, обґрунтованішою є думка вчених, які визначають кримінальну відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, суть якого полягає в негативній реакції держави на вчинене особою в минулому правопорушення і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності.

Проте потрібно розуміти, що таке поняття варто застосовувати з обережністю, необхідно визначити, що таке «заходи кримінально-правового впливу».

Такі заходи варто відрізнити від «обмеження прав і свобод». Цей термін більше підходить для визначення заходів спеціальних органів під час кримінального провадження для встановлення обставин справи, тоді як «заходи кримінально-правового впливу», тобто передбачені законом можливості подолання шкоди, завданої діянням винної особи, або поновлення порушених прав інших осіб, що є більш вдалим для застосування після винесення судом вироку, коли особа вже не просто може бути обмежена в правах та свободах, а зазнає таких обмежень із метою поновлення прав та свобод інших осіб.

Отже, кримінальна відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності, який полягає в негативній реакції держави на вчинене особою в минулому правопорушення і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання та заходів кримінально-правового впливу, які полягають у подоланні (нейтралізації) шкоди, завданої діяннями винної особи, або поновлення порушених прав інших осіб.

2. *Проблема співвідношення кримінальної відповідальності із кримінальним покаранням.* З розумінням того, що «кримінальна відповідальність» та «покарання» – взаємопов'язані кримінально-правові інститути, розгляд зазначеного питання варто починати із визначення співвідношення цих понять.

Варто зауважити, що поняття «кримінальна відповідальність» є досить неоднозначним, оскільки є багато поглядів на особливості його змісту, що спричинено, зокрема, тим, що в законодавстві України відсутнє нормативне визначення терміна «кримінальна відповідальність», що, у свою чергу, спричиняє суперечки серед учених стосовно визначення його змісту. Постає проблема стосовно визначення співвідношення понять «кримінальна відповідальність» і «покарання».

Для кращого розуміння змісту кримінальної відповідальності та її зв'язку з покаранням залежно від дослідницьких підходів запропоновано умовний поділ на такі групи:

1) поняття «кримінальна відповідальність» прирівнюється до поняття «покарання», розглядається як застосування санкції кримінально-правової норми [5, с. 72];

2) кримінальна відповідальність визначається як зобов'язання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, відповісти за його скоєння на підставі чинного кримінального законодавства України, довести до відома держави про вчинене порушення закону, зазнати заходів державного примусу – обмежень (втрат) особистого, майнового й іншого характеру, передбачених як покарання [6, с. 86];

3) кримінальна відповідальність розглядається як реальне покладення на особу, яка вчинила злочин, передбачених кримінальним законом і конкретизованих вироком суду заходів державного осуду і примусу, тобто передбачених Кримінальним кодексом України обмежень

особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і накладаються на винного спеціальними органами держави [7, с. 22–30];

4) кримінальна відповідальність розглядається через особливі кримінально-правові відносини (виникають із моменту вчинення злочину між державою і особою, яка скоїла злочин) або через сукупність кримінально-правових, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин [8, с. 6–8];

5) кримінальна відповідальність визначається як специфічний кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин і який полягає в здійснюваному судом в обвинувальному вирокі осуді порушника кримінально-правової заборони та застосуванні стосовно нього заходів кримінально-правового впливу [9, с. 161].

Останнє із запропонованих визначень поняття «кримінальної відповідальності» є найбільш вдалим, тому що відображає наявність обов'язкового складника кримінальної відповідальності, а саме негативного реагування держави на поведінку особи правопорушника, що виражено в обвинувальному вирокі суду, та факультативного складника, що полягає в обмеженні прав і свобод особи злочинця.

Тобто сутність кримінальної відповідальності полягає саме в негативній реакції держави на поведінку особи, тоді як покарання є лише одним із реальних проявів такої негативної реакції, інструментом держави для донесення до особи злочинця своєї позиції стосовно вчиненого нею діяння.

Отже, поняття «кримінальна відповідальність» і поняття «покарання» не є тотожними, вони відображають різні правові категорії, хоча водночас пов'язані між собою.

3. *Особливості проблеми визначення моменту притягнення особи до кримінальної відповідальності.* Під час аналізу питання щодо моменту появи кримінальної відповідальності, що має суттєве значення для правильного визначення цього поняття, необхідно зазначити, що в наукових джерелах немає єдиної позиції щодо цього питання.

Дана проблема може бути вирішена тільки на підставі дослідження кримінально-правових відносин, оскільки саме в суспільних відносинах матеріалізується відповідальність, а право лише закріплює ці відносини в певній формі. Тобто кримінальні правовідносини виникають у зв'язку з певним юридичним фактом, з яким закон пов'язує настання правових наслідків.

У кримінально-правовій літературі також висловлювалися щодо цього інші думки. Так, Я. Брайнін зазначив, що, з огляду на розуміння кримінальних правовідносин як реального зв'язку між його суб'єктами, ітися про виникнення вказаних правовідносин, зокрема притягнення особи до кримінальної відповідальності, може лише тоді, коли особу притягнуто як обвинувачену та висунуто обвинувачення в скоєнні злочину [10, с. 40].

Проте притягнення особи до кримінальної відповідальності здійснюється за вирокі суду, яким має бути визнано, чи дійсно злочин мав місце, і за встановлення злочину та доведення вини особи в його скоєнні призначено винній особі покарання в межах санкції відповідної норми закону.

З огляду на твердження О. Тихонова про те, що кримінальна відповідальність як державний осуд винного в скоєнні злочину виражається в його покаранні, не можна погодитися з думкою Я. Брайніна, відповідно до якої особа «несе» кримінальну відповідальність уже в момент висунення обвинувачення, а не тільки під час засудження [11, с. 5].

Відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), притягнення до кримінальної відповідальності починається з моменту повідомлення особі про підозру в учиненні кримінального правопорушення. Отже, відповідно до

вимог КПК України, кримінальна відповідальність виникає вже на стадії досудового розслідування, зокрема з моменту повідомлення особі про підозру.

Зазначені норми КПК України узгоджуються з висновками Конституційного Суду (далі – КАС) України, викладеними в рішенні від 27 жостня 1999 р. у справі № 1–15/99, яким дано офіційне тлумачення ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність). Так, КАС вирішив, що кримінальна відповідальність настає з моменту набуття чинності обвинувальним вироком суду, а притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту висунення особі обвинувачення в учиненні злочину [12].

Значення притягнення до кримінальної відповідальності полягає не у визнанні особи винною, а у створенні для цього необхідних умов. У результаті розслідування встановлюються фактичні дані, необхідні для вирішення питання, чи були підстави для виникнення кримінальних правовідносин, чи був скоєний злочин і ким саме.

Отже, притягнення до кримінальної відповідальності як важлива умова призначення справедливого покарання особі, яка справді скоїла злочин, може бути визнано законним лише тоді, коли воно є обґрунтованим. Необґрунтоване притягнення до відповідальності невинної особи або звільнення від неї злочинця – грубе порушення закону.

Вважаємо, що доцільно погодитися з думкою вчених, які зазначають, що притягнення до кримінальної відповідальності настає з моменту постановлення вироку суду.

4. Інститут презумпції невинуватості. Нині на законодавчому рівні презумпція невинуватості закріплена в ст. 17 чинного КПК України як одна з основоположних засад правосуддя, що забезпечує справедливість у кримінальному провадженні. Вона має особливе значення для захисту прав і законних інтересів осіб, що залучаються до кримінального судочинства, для слідчої й судової практики, впливає на законотворчий процес.

Проте законодавче закріплення презумпції невинуватості як однієї із засад кримінального провадження не означає автоматичної реалізації як самої презумпції, так і пов'язаних із нею правових положень.

За загальним розумінням презумпція невинуватості означає, що особа може бути визнана винуватою в учиненні злочину й притягнута до кримінальної відповідальності лише за умови, що її вина буде доведена передбаченим законом порядком й установлена обвинувальним вироком суду [13, с. 247–248].

У теорії кримінального права саме суд є єдиним органом держави, який наділений правом визнати особу винуватою, оскільки призначення суду полягає в здійсненні правосуддя на таких базових засадах, як верховенство права, змагальність, гласність та незалежність.

З погляду теорії кримінального права повідомлення особі про підозру, складання слідчим і затвердження прокурором обвинувального акта на стадії досудового розслідування, розгляд справи в підготовчому провадженні не повинні встановлювати наперед факт визнання особи винуватою в учиненні кримінального правопорушення та вважання особи такою, що притягнута до кримінальної відповідальності.

Проте з практичного погляду простежується протилежна ситуація. Так, вже з моменту отримання повідомлення про підозру особа зазнає різноманітних обмежень, перелік яких наведено в ст. 131 КПК України. Так, до особи, якій вручено підозру, можуть застосовувати такі обмеження прав та свобод, як арешт майна, затримання, відсторонення від посади тощо.

До того ж такі обмеження застосовуються в ситуації, коли не тільки не доведена вина особи, але й в момент, коли ще справді не здійснено необхідних дій для отримання хоча б якихось доказів, які могли б дозволити навіть припускати, що особа може бути винна в тому чи іншому злочині.

Отже, якщо виходити з вищезазначеного розуміння поняття «кримінальна відповідальність», особа притягається до неї ще до вироку суду. І саме це спричиняє те, що особа вимушена самостійно доказувати свою невинуватість, щоб позбутися накладених на неї обмежень.

Тобто одна з основоположних ідей кримінального права не має практичної реалізації через, з одного боку, наявність у законодавстві значної кількості обмежень прав та свобод особи під час з'ясування її вини, а з іншого боку, відсутність єдиного теоретичного розуміння багатьох категорій, зокрема поняття «кримінальна відповідальність», а отже, суб'єктивного погляду на те, як саме необхідно застосовувати обмеження прав та свобод особи.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На нашу думку, треба законодавчо визначити поняття «кримінальна відповідальність» для розуміння як працівниками спеціальних органів під час здійснення ними їхньої професійної діяльності, так і іншими особами для ефективного захисту себе в разі неправомірного та необгрунтованого обмеження своїх прав, свобод та інтересів.

Саме обмеження прав, свобод та інтересів особи, а не притягнення до кримінальної відповідальності, оскільки моментом притягнення до неї можна вважати лише винесення судом відповідного вироку.

Варто чітко відмежовувати поняття «кримінальна відповідальність» та «кримінальне покарання», розуміючи покарання як інструмент держави для донесення до особи злочинця своєї позиції стосовно вчиненого нею діяння.

Отже, законне й обгрунтоване обмеження прав, свобод та інтересів сприяє об'єктивному розслідуванню обставин кримінального провадження, справедливому притягненню, за необхідності, до кримінальної відповідальності в разі визнання особи винною в скоєнні кримінального правопорушення.

Обгрунтованість притягнення до кримінальної відповідальності має полягати у відповідності судового висновку про скоєння особою злочину фактичним обставинам, установленим у провадженні. Саме тому обгрунтованість передбачає не тільки наявність доказів, за допомогою яких встановлюються фактичні обставини, а й оцінювання достатності їх сукупності, отримання в результаті цієї оцінки правильного результату.

Отже, вважаємо перспективним для проведення подальших досліджень у цьому напрямі здійснення аналізу порядку забезпечення судом об'єктивного розгляду та винесення справедливого вироку на його основі. Вирок суду повинен залишитись єдиним процесуальним документом, який не тільки формально, у теорії, але й фактично, на практиці, буде визначати момент притягнення особи злочинця до кримінальної відповідальності та відобразити реальну винуватість або невинуватість обвинуваченого.

Список використаних джерел:

1. Школа С. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 149–153.
2. Ніколаєнко Т. Поняття кримінальної відповідальності. *Кримінальне право*. 2010. № 1. С. 111–118.
3. Ткачевский Ю. Уголовная ответственность. *Уголовное право*. 1999. № 3. С. 38–41.
4. Братусь Н. Юридическая ответственность и законность. М.: Юрид. лит., 1976. 215 с.
5. Бурдін В. До питання про поняття кримінальної відповідальності за КК України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 9 (47). С. 64–73.
6. Матишевський П. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. К.: А. С. К., 2001. 347 с.

7. Баулін Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності. К.: Атіка, 2004. 296 с.
8. Чугунников І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса: ОНЮА, 2001. 20 с.
9. Дудоров О. Про поняття кримінальної відповідальності. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2007. № 4. С. 148–161.
10. Брайнин Я. Уголовная ответственность и её основание в советском уголовном праве. М.: Юридическая литература, 1963. 276 с.
11. Тихонов К. О сущности уголовной ответственности. Вопросы предупреждения преступности: учёные записки Томского университета. 1967. № 69. С. 3–7.
12. Рішення конституційного суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): рішення від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99>
13. Зеленський С. Презумпція невинуватості як гарантія справедливості кримінального провадження. Право і суспільство. 2017. № 5. С. 244–249.